

Milyen lenne a munka egy szocialista társadalomban?

A címben feltett kérdés már jónéhány éve kísért engem. A pontosabban megfogalmazott kérdés az lenne: hogyan képzeljük el a munkát? Miért fontos a munka? Azt gondolom, hogy a szocializmusról folytatott vitánk és az érte folytatott harcunk félrevezető jellegű lenne, ha mindig csak a kapitalizmust kritizálnánk, márpedig csak ritkán teszünk fel magunknak a kérdést: hogyan képzelünk el valamilyen más-fajta társadalmat, vagy hogyan képzeljük el a szocialista társadalmat.

Jelen cikkemben ezekre a kérdésekre reflektálok. Először is, jó sokat írtak már erről.¹ Amit realizáltam stúdiumaim során az az, hogy jelenleg változás megy végbe a munka gyakorlatában, a termelőmunkában. Portugáliában új vizsgáldások folynak, amelyek során a felügyeletem alatt 20 kutató, köztük orvosi szakértők és pszichiáterek kérdeztek dolgozókat a munkájukról a gazdaság főbb ágazataiban.² 19 000 választ tudtunk begyűjteni a tanároktól, de kutatásokat folytattunk az autóiipari munkások, a nővérek, a földalatti dolgozói, a kamionsofőrök és a repülőgépipar alkalmazottai körében is. Kezdetben a „kiégés” jelenségét tanulmányoztuk, de végül kiterjesztettük vizsgáldásunkat a munka- és életfeltételek területére is. Ezen elemzés alapján világosan láthattuk, mennyire másként dolgoztak ezek az emberek 1974–75-ben és most. Hogyan tudhatunk – a rendelkezésünkre álló elméletek segítségével – reflektálni ezekre a változásokra?

Mindenekelőtt úgy vélem: túl nagy hatással voltak ránk a „létező szocializmus” rendszerének eszményei, a munka mint „szükségyszerűség”, a munka tudományos racionalizálása. Természetesen a munka a kapitalizmusban, a célok megvalósításának eszközeként, szükségesszerűség, hiszen nem élhetünk munka, a család támogatása vagy szociális segély nélkül. Jelenleg a munkafolyamathoz való kritikai közelítés nagyon megerősödött az egyetemeken, az akadémiai világban, ahol a „munkaellenesség” eszméi uralkodnak. A Válság Csoport vagy más csoportok, amelyeket megnéztünk, az akadémia nézőpontjából

„anarchista” szervezetek. Ez azonban szerintem egy nagyon leegyszerűsítő felfogás. Ezek a csoportok a munkára hajlamosak úgy tekinteni, mint „a szenvedés folyamatára”. Mint John Bellamy Foster kimutatta:

„A minden mai neoklasszikus közgazdasági tankönyvben található narratíva a munkát tisztán negatív terminusokban, mint hátrányt vagy áldozatot mutatja be. A szociológusok és a közgazdászok gyakran úgy interpretálják, mint az egész történelmen átívelő jelenséget, amely a klasszikus görögségtől máig mindig, mindenütt megvolt. Az olasz kultúrteoretikus Adriano Tilgher 1929-es híres kijelentése szerint: »A görögök számára a munka átok volt és semmi más«, mely állítását Szókratésztól, Platónától, Xenophontól, Arisztotelésztől, Cicerótól és más gondolkodóktól vett idézetekkel támasztotta alá, amelyek együtt reprezentálták az antikvitásban elterjedt arisztokratikus felfogást”.³

Nos, ha felidézzük a történelmi elemzés némely marxista megközelítését, különösen Lukácsét, akkor persze láthatjuk, hogy Marx a megalapozója annak a gondolatnak, hogy a munka egy egyszerre humanizáló és dehumanizáló folyamat a kapitalizmusban:

„Amikor Marx a teleológia fogalmát a munkához (a társadalmi praxishoz) rendeli, kiküszöbölve azt a létezés minden más formájából, akkor ezzel egyáltalán nem korlátozza a teleológia hatókörét. Éppen ellenkezőleg: a teleológia jelentősége csak növekszik ama megglátás révén, hogy a társadalmi lét, a számunkra ismert legmagasabb rendű lét eredetileg ennek a benne működő teleologikus erőnek a révén jött létre. A társadalmi lét a szerves létből, abból a létszintből jön létre, amelyen alapul, úgy, hogy egy új, és önálló létformává fejlődik. Csak akkor beszélhetünk értelmesen a társadalmi létről, ha értjük, hogy a társadalmi lét genezise, elkülönülése alapjától, és a munkára támaszkodó működésdjának kialakulása teleologikus folyamatok szüntelen megvalósulásának függvénye”.⁴

Ugyanezen a vonalon haladva egy nagyon erős áramlat fejlődött ki a szovjet pszichológiában is, olyan szerzőkkel, mint Leontyev, Vigotszkij, Lurja és mások.⁵ Ez a megközelítés aláhúzta a munka szerepét a magasabb pszichikus funkciók fejlődésében:

„Az alaposabb elemzés feltárja, hogy a magasabb pszichikus funkciókat vagy egyáltalán nem határozzák meg, vagy ha igen, akkor csak egy sor elméletileg nem igazolt jellemvonással. Nem határozhatjuk

meg, hogy vajon a magasabb rendű pszichikus funkciók léteznek-e vagy sem, anélkül, hogy világosan ne definiálnánk őket. A magasabb rendű pszichikus funkciók gondolatát általában Vigotszkijhoz kapcsolják. Vigotszkij szerint a magasabb pszichikus funkciókat a következők jellemzik: (1) pszichológiai rendszerek, (2) természeti folyamatokból fejlődnek ki, (3) szimbólumok közvetítik őket, (4) olyan pszichológiai együttműködési formák, amelyeket (5) az emberek a fejlődés folyamán internalizálódnak, (6) a történelmi fejlődés termékei, (7) tudatosak, (8) önkéntesek, (9) a környezethez való adaptáció aktív formái, (10) a fejlődés során dinamikusan változnak és (11) a magasabb rendű pszichikus funkciók fejlődése rekapitulálja a kultúrtörténetet”.⁶

Ellentétben a fentebb leírt fejleményekkel, a munka része az emberek „humanizálódásának”. Így nem lehetünk valóban emberek a munka nélkül, mivel történelmileg a munka annak az útja, hogy egyszerre társadalmi és ezért egyszersmind individuális lényekké váljunk. A munka univerzális eredményei azok, amelyek több szabadságot és egyszersmind több társadalmi emancipációt tesznek lehetővé számunkra. Természetesen itt a munkáról mint az agy fejlődésének folyamatáról beszélek, amilyen pl. a nyelvtanulás stb.; a munka kapcsolódik a szükségszerűséghez (a megélhetés kényszeréhez), de sokkal több, mint szükségszerűség. A munka kreativitás forrása, és az ember humanizálódásához vezet.

Az elmúlt 30 évben a munkával kapcsolatos politikai diszkurzus a munka rugalmasságának és a profit biztosításának neoliberais felfogására összpontosult. Egyetértve Alan Freeman a konferencia során elhangzott szórakoztató megjegyzéseivel, hozzátenném, hogy a diskurzus a „munka megszervezéséről” és a „profit megtervezéséről” szólt. A profitszerzést a kapitalizmusban, szemben a munka biztonságával és stabilitásával, rendkívül jól megtervezik.

Ma már a „teljes foglalkoztatás politikáját” sem védem többé; az utolsó időszak, amikor a szociáldemokrata pártok Nyugat-Európában a munkához való jogot (a szociális segélyhez való joggal szemben) védelmezték, a kései 1980-as évek időszaka volt. Amit most a baloldal többsége védelmez, beleértve az akadémikusokat is, azok a szociális segélyrendszerek. Úgyhogy a munkásoknak (a baloldal szerint) foglalkoztatási támogatást, élelmiszert, egészségügyi ellátást kellene kapniuk, de senki sem beszél többé arról, hogy foglalkoztatás és humanizált munka is járna nekik.

Véleményem szerint ez a szélsőjobboldalt erősítette, mert teret nyitott az azzal kapcsolatos – jobboldali – diskurzusnak, hogy bizonyos emberek nem dolgozhatnak és nem járulhatnak hozzá a társadalom jólétéhez a munkájukkal, és így függővé váltak a dotált szociális segélyektől. Úgyhogy úgy vélem: ha védelmezzük a szociális segélyeket anélkül, hogy védelmeznénk a „munka méltóságát”, az a szélsőjobboldalnak nyújt teret, hogy elítélhesse a munkanélküliek életgyakorlatát. Baloldali, kritikai nézőpontból és egy szocialista társadalmat tekintve kötelező annak az elvnek a védelmezése, hogy mindenki munkához kellene hogy jusson, legyen munkahelye, kivéve azokat, akik nem tudnak dolgozni, mint az idősek, a gyerekek, a fogyatékosok stb., akiknek a támogatása a társadalmi szolidaritási rendszerek révén végbemenő újraelosztással kell hogy történjen. Így nagyon nehéz védelmeznünk egy „teljes foglalkoztatáson” alapuló munkaerőpolitikát, hiszen mindig a posztmodern megközelítéssel vitázunk, amely azt mondja, hogy a munka csak a szenvedésről, a kizsákmányolásról szól – miközben valójában amellet kellene kiállnunk, hogy mindenkinek joga legyen a kreatív munkához, amit úgy lehetne megvalósítani, hogy csökkentjük a munkaórákat, társadalmasítjuk a technológiát és növeljük a kreatív jellegű munkahelyek számát, azokét a munkahelyekét, ahol nem létezik a fizikai és a szellemi munka szigorú elválasztása.

A második szempont az, hogy a munkahelyeken láthatjuk, hogy létezik egyfajta általános „kiégettség”, „éppen-csak-jelenlenség” vagy „kimaradás”, a „munkához kapcsolódó szenvedés”. A dolgok tűnhetnek másfajta módon, de ezek a jelenségek egyszerűen csak új nevek a tágabb értelemben vett „elidegenedési folyamatra a kapitalizmusban”. Tényszerűen mindezek a folyamatok nem léteztek 1974–76-ban Portugáliában az önszerveződő munka viszonyai között, habár az emberek akkor többet dolgoztak és a megélhetés és a mindennapi élet feltételei még rosszabbak voltak, mint manapság. Ami az 1970-es évek közepén Portugáliában történt, az az volt, hogy az emberek dolgozni mentek, dolgozni és szervezett munkát végezni naponta 10, 12, 14 órákat, hogy építsenek valamit. Úgy tették ezt, hogy önszervező módszereket alkalmaztak, egy új politikai rendszerben, amelyet akkoriban az összes dolgozó osztályok szocializmusnak neveztek.

Amire itt rá kell mutatnunk az az, hogy ma a mentális problémák dominálják a mindennapi életet a munkában. Azonban nyilvánvalóan nem csak a gyárakban, hiszen a fordizmus ma mindenütt jelen van, beleértve a kórházakat, az iskolákat stb. is.⁷ Valójában nem egy „posztfordista” társadalomban élünk, hanem inkább elterjesztjük a

fordizmust mindenütt, mivel az 1930-as évek autóiipari menedzsment-technikáit használják ma a kórházakban és az iskolákban, a közszolgáltatásokban, amelyeket ma ipari módszerekkel működtetnek, piacósítanak és „racionalizálnak”. Olyan gazdasági szektorok, amelyek korábban kívül voltak a nyugati kapitalista társadalmak szokásos működésmódján, most teljesen az ilyen menedzselési eljárások uralma alatt működnek. Habár ezek „állami” szolgáltatások, többé már nem „közszolgáltatások”. Fontos, hogy distinkcióval éljünk a „köz” és az „állami” között, mert ezek nem ugyanazok. Ez tényszerűen a „demokratikus menedzsment” problémáival függ össze.

Ami 1974-ben Portugáliában megvalósult, ami miatt az emberek olyan keményen dolgoztak minden nap a munkások által elfoglalt több mint 600 vállalatnál vagy akár a munkásellenőrzés alatt álló nagy cégeknél, beleértve a bankszektort is, az az érzés, az a tudatosság volt, hogy ők, a munkások a *társadalomért* dolgoznak. Így az elidegenedési folyamat megszakadt. A „termelés” és a „fogyasztás” közötti választóvonal nem létezett, vagy drámai mértékben átalakult. Ezek a munkások visszakapták a munkát, a szó ontológiai értelmében. Úgy hitték, hogy olyan dolgokat építenek, amelyekre ténylegesen szükség van, mint az iskolák a gyermekeiknek, vagy a legjobb kórházak maguknak. Ezek közé a munkások közé odatartoztak a nővérek, az orvosok, az egyetemi tanárok stb. is, és nem csak az ipari munkások. Mindenki részt vett a folyamatban. Úgy vélem, ezekben a portugál üzemekben megszűnt az elidegenedés.

Manapság azt látjuk, hogy az „épp időben” termelésnél⁸ az elidegenedés folyamata olyan erővel érezteti hatását, hogy mindenhol mentálhigiénés problémákkal találkozunk. Persze én „mentálhigiénés problémákról” beszélek, de ezek „társadalmi problémák”, a tőkés társadalmi viszonyokból fakadó problémák. Az embereknek nem valódi pszichés problémái vannak, hanem depressziósak, stresszelnek, fáradtak – és önmagukat „kiegítettnek” vagy „nem elég kitartónak” látják.

Azonban mindez egy specifikus „munkaszervezéssel” függ össze, amely a mai társadalomban érvényesül. Szerencsére nagyon kevés embernek vannak valódi pszichés problémái – de még ők is valójában társadalmi problémákkal küszködnek.

Mégis, ezeknek az egészségi problémáknak óriási a társadalmi hatása, ugyanis amivel ma általánosan találkozunk a termelésben, az a munka gyenge minősége. A kapitalisták alacsony termelékenységnek tekintik ezt. A termelékenység persze súlyos probléma a kapitalizmus számára, hiszen az garantálja az értékőbbletet. A kapitalisták megér-

tették, hogy még az automatizálás mellett sem nő a termelékenység úgy, ahogy korábban várták. Úgy gondolom, a fő problémák egyike az, hogy az emberek nem dolgoznak jól, nem végeznek minőségi munkát – azért, mert a profitért dolgoznak. Egy nem kapitalista társadalomban a munka célja az lenne, hogy bőséget, javakat hozzunk létre – nem pedig az, hogy profitot termeljünk. Ez azt jelenti, hogy ebben a társadalomban az emberek a minőség és a szükségletek kielégítése céljával termelnének. Ez pedig teljesen megváltoztatna két mai társadalmi problémát: a munka alacsony termelékenységét és az ökológiai károkat, amelyek a *tervezett elavulás* következményei. Úgy termelünk, hogy előre látjuk, a hűtőszekrényünk 10, nem pedig 60 évig fog működni. Ma, a kapitalizmusban javakat termelünk, és rövid ideig használjuk a munkaerőt, ami a munkaerő áruvá válásának az eredménye. Ez történik, amikor termékeinket rövid idő alatt ki kell dobni, és elhasználnódnak az emberek is, akik létrehozzák őket – egy fizikai munkás átlagos várható élettartama az Egyesült Királyságban 18 évvel kevesebb, mint egy menedzseré, és a várható élettartam az egészségügyi dolgozók között 10–15 évvel kevesebb, mint például Skandináviában. Egyszóval úgy hiszem, tervezett elavulás/elhasználódás vonatkozik a munkaerőre is.

A munkaórák, a munkabérek és a minőségmenedzselés rendszere éppúgy, mint azok az eljárások, amelyekkel egyénileg értékelik a munkásokat, a munkások fizikai és szellemi károsodásához vezetnek. 40–55 éves koruk körül a munkások összeomlanak, és arra kényszerülnek, hogy a társadalombiztosításra támaszkodjanak.

Ma a tőke a munkaerőt teljesítőképessége határaiig kihasználja, mentálisan éppúgy, mint fizikailag. Ezt azért is hangsúlyozom, mert az összes európai nyugdíjtörvényeknek az a célja, hogy növeljék a nyugdíjkorhatárokat, miközben megengedik a fogyatékoságok, betegségek miatti korábbi nyugdíjaztatást. Minden törvényt úgy fogalmaznak meg, hogy lehetővé tegyék a társadalombiztosítási segély folyósítását, mielőst munkaképtelenné válunk. Ez az oka annak, hogy sok cégnek manapság másfajta elképzelése van a munkaerőtorzról. Csak 20 és 35 év közötti munkásokat alkalmaznak, ahogyan ez az autóiparban szokás – mert pontosan tudják, hogy a munkások 35 év felett már nem tudják ilyen feltételek között ellátni a munkát.

Végül fel szeretném hívni a figyelmet a munkaerő hatalmas költségeire a szabadpiaci társadalomban, úgy, hogy egy pillantást vetek két szektorra: az oktatásra és az egészségügyre. Az egészségügyi szektor a kapitalizmusban arra összpontosít, hogy elősegítse vagy a munká-

sok visszatérését a munkába, a korai nyugdíjaztatásukat vagy pedig a társadalombiztosítási ellátásukat – de nem arra, hogy megelőzzék a betegségeket. Rengeteget nyernénk azzal, ha az egészségügyben egy megelőző megközelítést alkalmaznának. A második fontos szektor, az oktatási rendszer szintén a munkaerőpiac szükségleteinek kielégítését szolgálja. Ez azt jelenti, hogy nem használjuk ki a munkaerő azon képességeit, amelyeket, úgy hiszem, hatékonyabban lehetne felhasználni a szocializmusban. Ezzel kapcsolatban fel kell idéznem Alexandra Kollontait, aki szerint még az érzéseinkre használt szavaink is behatároltak.⁹ Például a „szeretet” és a „barátság” szavakat sokféle különböző érzés leírására használjuk, amelyek nem mindegyike valóban szeretet vagy barátság, de egyszerűen nincsenek rájuk más kifejezéseink. Miért nincs több szavunk az érzéseinkre? Azért, mert nincs több érzésünk. Egy nem kapitalista társadalomban végzett munka mellett még az érzéseinkre alkalmazott szavainkon is fejleszteni tudnánk.

Úgy hiszem, a legmegfelelőbb lezárása ennek az esszének egy idézet Bellamy Fostertől:

„Egy jövőbeni szocialista társadalomban, amelyet a fenntartható, az anyagi korlátokat lényegi alapelvként elfogadó prosperitás jellemez – összhangban Epikurosz elképzelésével, miszerint »a vagyon, ha nem szabunk korlátokat neki, csak nagy szegénységet hoz« – életbevágóan fontos, hogy teljesen újfajta társadalmi és ökológiai reprodukciós munkafeltételeket valósítsunk meg. A közkeletű elképzelés, miszerint a pihenés, a luxus és a fogyasztás maximalizálása az emberi haladás elsődleges célja, hogy az emberek nem akarnak majd termelni, ha nincsenek alávetve a kényszernek és nem hajtja őket a kapzsiság, sokat veszít meggyőző erejéből a mi túltermelő, túlfogyasztó társadalmunk egyre mélyülő ellentmondásainak fényében. Az uralkodó nézet szembemegy azzal, amit az antropológiából tudunk sok prekapitalista kultúrát illetően, és nem jut el a változékony emberi természet reálisztikus felfogásáig, mely számításba veszi az emberi lények, mint társadalmi lények, történelmi fejlődését is. Az a motiváció, hogy életünkben alkossunk és hozzájáruljunk az emberiség egészének társadalmi újratermeléséhez, társulva a közösségi munkafolyamat által kikényszerített magasabbrendű normákkal, hatalmas ösztönzőt jelent a folyamatos, felszabadult emberi fejlődéshez. A korunkat jellemző egyetemes válság szükségszerűvé teszi, hogy megnyissuk a kompromisszum nélküli forradalmi változások korszakát, egy olyan

korszakot, amelynek célja az emberi energiák alkotó és társadalmilag termelékeny munkára való felszabadítása, egy ökológiailag fenntartható és tényleges egyenlőségen alapuló világban. Végső soron nincs más út, amelyen elképzelhető lenne a valóban fenntartható prosperitás.”¹⁰

Jegyzetek

- ¹ Lásd egyebek között: Jorge Grespan: *Marx: Uma Introdução*. São Paulo, Boitempo, 2021; John Bellamy Foster: The Meaning of Work in a Sustainable Society. *Monthly Review*, 69. (2017), 4. 1–14.
- ² A felmérést illetően lásd: Workers Inquiry, Observatório para as Condições de Via e Trabalho. Online: <https://observatoriocondicoesvidaetrabalho.wordpress.com>.
- ³ Foster (2017): i. m. 2.
- ⁴ Georg Lukacs: The dialectic of labor: Beyond causality and teleology. *Telos*, (1970), 6. 165–166.
- ⁵ João Henrique Rossler: O desenvolvimento do psiquismo na vida cotidiana: aproximações entre a psicologia de Alexis N. Leontiev e a teoria da vida cotidiana de Agnes Heller. *Cadernos CEDES. Centro de Estudos Educação e Sociedade*, 24. (2004), 62. 100–116.; Gavriela Eilam: The Philosophical Foundations of Aleksandr R. Luria’s Neuropsychology. *Science in Context*, 16. (2003), 4. 551–577.; Lev Semiónovich Vygotsky: *Obras escogidas II*. Madrid, Centro de Publicaciones del M. E. C. y Visor Distribuciones, 1993.
- ⁶ Aaro Toomela: What are Higher Psychological Functions? *Integrative Psychological and Behavioral Science*, 50. (2015). 91.
- ⁷ Ursula Huws (szerk.): The transformation of work in a global knowledge economy: towards a conceptual framework. Workpackage 3: Theories and concepts. 2006. Online: http://www.ftu-namur.org/fichiers/WORKS-Conceptual_framework.pdf
- ⁸ Az „éppen időben” („Just-in-time”) egy japán eredetű leltározási-készletgazdálkodási menedzsmenttechnika, amelynél a termelési kapacitásokat folyamatosan az éppen aktuális megrendelésekhez igazítják, és ezzel nagymértékben javul a vállalatok beruházási hatékonysága – *a ford. megj.*
- ⁹ Alexandra Kollontai: *Make way for winged Eros: A letter to working youth*. 1923. Online: <https://www.marxists.org/archive/kollonta/1923/winged-eros.htm>
- ¹⁰ Foster (2017): i. m. 12–13.

(Fordította: Szalai Miklós)